

1.2. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ: ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Проголошення незалежності, розбудова демократичної держави неможливі без відродження історичної пам'яті, національної свідомості, традицій. Історія репрезентує безліч прикладів того, як у процесі становлення нових держав формувався суспільний запит на конструювання національного історичного нарративу, який поступово віддзеркалювався у суспільній свідомості. Як складова суспільної свідомості, сфера інтелектуальної та духовної діяльності національної спільноти, історична пам'ять визначає її межі у часі та просторі, історико-культурну перспективу.

Історія переконливо доводить, що дух народу, мобілізація історичної творчості людей є одним із найважливіших чинників націєтворення. Народ, який втратив історичні орієнтири, відмовившись від спадковості поколінь, легко перетворюється на об'єкт соціально-політичних та ідеологічних експериментів. Не випадково кожна колоніальна влада з метою закріплення панівного становища над поневоленими народами намагається знищити їхню історичну пам'ять. Тому деконструкція імперсько-радянських стереотипів у колективних уявленнях українців про минуле, націоналізація історичного нарративу є критично важливими для подальшого розвитку нашої держави, її демократичного європейського майбутнього.

Історична пам'ять¹¹ виступає формою трансляції й актуалізації культурних змістів. Будучи зафіксованою у формах знань, культурних стереотипів, архетипів, міфів як особливий соціокультурний феномен осмислення індивідом, нацією, соціумом свого становища у часі й просторі, національна пам'ять є унікальною сукупністю уявлень людей про своє минуле, позиціонування себе в символічному універсумі певної історичної епохи. Через культуру історична пам'ять постає як основа для розвитку історичного мислення, у межах якого відбувається усвідомлення нацією

¹¹ Про варіативність дефініювання див.: Киридон А. М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна — Європа — Світ. Міжнародний збірник наукових праць / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 3. С. 112–116.

самої себе, усвідомлення того, що вона має власну історію, робить певний внесок у розвиток світової цивілізації¹².

У пострадянських країнах, які пережили сталінський тоталітаризм, розпад СРСР і психологічну травму краху «радянської ідентичності», проблема відтворення або/і «перевідновлення» історії виявилася надзвичайно гострою, спровокувавши справжні битви за «історію», за надання нових смислів подіям минулого, за героїзацію окремих подій і, навпаки, свідоме «забуття» інших. Для України це надскладне завдання, оскільки її офіційна історія та історична пам'ять украї спотворені попередньою історичною наукою та комуністичною ідеологією та російською пропагандою. В українській історичній свідомості й до сьогодні помітне місце посідає радянсько-російсько інтерпретація історії.

Процес творення нових пам'яттєвих смислів в умовах транзитивного суспільства є необхідною умовою подолання дуалізму історичної пам'яті українців. У цьому сенсі державна політика пам'яті має бути зорієнтована на руйнацію тоталітарних установок та стереотипів, формування об'єднаної системи цінностей. За визначенням вітчизняної дослідниці А. Киридон, посттоталітарна пам'ять ґрунтується на актуалізації «репресованої пам'яті», «пригадування» забутих імен, подій і дат, «реабілітація пам'яті»¹³. Цілеспрямована державна гуманітарна політика пам'яті має сприяти реінтеграції історичних подій і їх репрезентації у нових культурних формах: монументах, меморіалах, ландшафтах, музеях, архівах, кінофільмах, різних жанрах усних історій та бібліографічних конструкціях.

Сьогодні вітчизняні історики, а також діаспорні автори зі застосуванням широкої (і доступної нині) джерельної бази, сучасних методів дослідження долучилися до відтворення наукової ретроспективи минулого українського народу, нввітнього тлумачення (хоча, почасти, й з певним упередженням) складних проблем його історії (історії Другої світової війни,

¹² Зерній Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. 2007. № 1 (2). С. 71–76; Зерній Ю. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми формування історичної пам'яті // Стратегічні пріоритети. 2008. № 4 (9). С. 36–37; Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна — Європа — Світ. 2009. Вип. 3. С. 112–116; Солдатенко В., Веденєєв Д. Як не розчинитися у глобалізованому світі: проблеми наукового забезпечення формування політики національної пам'яті в Україні // Україна дипломатична. 2012. Вип. 13. С. 691.

¹³ Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна — Європа — Світ. 2009. Вип. 3. С. 114–116.

національно-визвольного руху в Україні, Української революції 1917–1921 рр., масштабних історичних трагедій українського народу у XX столітті на кшталт Голодомору 1932–1933 рр. та масових репресій, радянського періоду історії України в цілому тощо).

З огляду на те, що історична пам'ять українців спотворена століттями бездержавності й культурної асиміляції, її сучасний стан можна схарактеризувати як кризовий. Виявом цієї кризи є співіснування у колективній свідомості як мінімум двох проєкцій українського минулого: власне української та проімперської, яка своєю чергою містить малоросійський, східнослов'янський і радянський компоненти. Означені проєкції історичної пам'яті не є компліментарними, в окремих випадках вони є відверто антагоністичними. У масовій свідомості українців, на думку Я. Грицака, сформувалося «поле битви» між версіями української історії, які не вповні відповідають завданням нового етапу розвитку української нації. Здебільшого йдеться про протистояння «радянської» (або «російсько-радянської») та «української національної» версій, які мають виразне «регіональне пристосування»¹⁴. Російсько-радянський стрижень історичної пам'яті у значної кількості українців й досі залишається суттєвим чинником їхнього життєвого світогляду, особистісно-екзистенційного сприйняття українського світу. Живучість російсько-радянської рецепції історичних фактів і подій, стереотипів в оцінці минулого, розколотість історичної пам'яті українців відтворюють й дані соціологічних досліджень.

Об'єктивно зумовлений інтерес до історії українського народу виявив значні суперечності в свідомості й пам'яті українців. Потрібен певний час для критичного осмислення історичних подій, подолання психологічних бар'єрів, догм і стереотипів в історичному мисленні. Водночас для сучасного українського світоглядного дискурсу характерна тенденція до обмеження історичної думки лише критикою минулого. Мають місце спроби звести історію суспільства до помилок і прорахунків, суб'єктивних і волюнтаристських дій, свавілля ворогів і недругів. Це неминуче потребує критичного підходу до розгляду історії, який на думку П. Сауха, «не означає простої зміни акцентів, позитиву на негатив і навпаки, як нерідко у нас робиться. Критичне ставлення до історії — це прагнення зрозуміти її. Не виправдати, а збагнути в її власній суті, не фетишизуючи і не заперечуючи

¹⁴ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. Київ : Критика, 2011. С. 34.

можливі її уроки. Історія — не мертвий музейний експонат, а жива подієва структура, і пульсує вона нашим сьогоденням, нашим ставленням до неї»¹⁵.

Новітнє прочитання української історії має створити міцне підґрунтя для реконструкції, деколонізації історичної пам'яті українців. Щоправда й досі в оцінці багатьох принципів важливих для усвідомлення українського народу історичних подій домінує підхід, несумісний з процесами націє- і державотворення. Зокрема, це стосується такого суспільно-вагомого явища як національно-визвольні змагання українського народу. За тоталітарного режиму суспільній свідомості спрямовано нав'язувалися уявлення, відповідно до яких «український націоналізм» асоціювався з надуманою агресивністю української нації, її прагненням розбудувати українську державу за суто етнічною ознакою, утвердити «Україну для українців». Це груба фальсифікація, яка жодною мірою не відповідає дійсності. Зауважимо, що український національно-визвольний рух вибудовувався з осмисленням конструктивної функції націоналізму, виходячи з того, що утвердження та розвиток української нації можливі передусім за умови об'єднання усіх етносів, які проживають на теренах України, для побудови міцної держави, яка могла б обстоювати їхні інтереси.

Слід також реконструювати й історичний наратив, згідно з яким у вітчизняній історії є місце лише соціальним низам, козакам, гайдамакам та повстанцям. Так, за канонізованою ще М. Грушевським українською концепцією історії, селяни завжди були носіями й оборонцями справжньої православної віри, не мирилися із соціальним та релігійним гнітом, а отже, й національним. Таким висновком ми програмуємо наше молоде покоління на те, що українці — це соціальні низи, яких немилосердно експлуатували вороги, які, як правило, були іншої (не православної) віри та іншого етнічного походження, а шляхтичів та аристократів тавруємо «зрадництвом», бо вони змінили конфесію, а отже, перейшли у табір ворога.

Обмежуючи «українців» селянами та православним кліром, який сам часто шукав по чий бік стати, ми нехтуємо шляхтою, яка перейшла на римо-католицизм і разом з православними фанатиками тавруємо уніатів, принаймні стаємо по боці їхніх вбивць та кривдників. А уніати того часу — це не просто міжконфесійний компроміс, а й досить цікаві перспективи на майбутнє, шанс вирватися за межі «руського мира». Уніати — це також

¹⁵ Саух П. Ю. Князь Василь-Костянтин Острозький. Рівне : Волинські обереги, 2002. С. 12–13.

модернізуючий закостеніле українське суспільство чинник, навіть шанс врятуватися від прямої колонізації. Хоча на академічному рівні є цікаві дослідження з історії української шляхти, про форми співжиття в умовах релігійної та етнічної багатоманітності, механізми функціонування громадських і державних органів у Середньовіччі та ранньомодерний період, однак їх бракує у шкільних та університетських програмах, де виразно домінує класова модель¹⁶.

Масштабні фальсифікації історії, а відповідно й історичної пам'яті, були характерні для царської Росії / радянської Росії / СРСР/ Російській Федерації. Політика сучасної Росії базується на імперських амбіціях, викориненні всього українського в межах і поза її межами, в намаганнях раз і назавжди вирішити «українське питання», оскільки лише знищення української держави може стати передумовою та запорукою існування такої імперії. Не випадково, Давня Русь показується як територія сучасної Росії. Хоча йдеться про території, як-то Київ, які ніколи не були в складі Росії, хіба що коли були окуповані Російською імперією чи в складі СРСР. Зазначимо, що без ідеї «єдиної історії», яка виходить з Києво-Руської держави, для реалізації російської імперськості зовсім залишається мало простору, лише можливість бути меншістю без особливих переваг.

Російська пропагандистська машина поширює у світі та поміж росіян ідеї про «штучність» українського етносу та відсутність у нього власного історичного досвіду. Українська держава, мовляв, це «штучна», «недієздатна», «квазідержава», «держава, що не відбулася», «failed state» (англ. невдала держава), створена Ленінім, завдяки якому до складу УСРР/УРСР увійшли російськомовні регіони. Так, перед повномасштабним вторгненням Росії в Україну 24 лютого 2022 р. президент Росії В. Путін безпідставно заявив, що Україна ніколи не мала справжньої державності, і що вона є частиною російської «власної історії, культури, духовного простору». Росія — це не просто проблемний сусід, з яким можна домовитись та мирно співіснувати. Росія — це наш екзистенційний ворог, метою якого є повне знищення української державності¹⁷.

¹⁶ Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 р.? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні підручники з історії). Київ: Генеза, 2000. С. 69–72.

¹⁷ Шульга М. А. Російський дискурс геополітики. Київ: Парапан, 2006. 524 с.; Кучма Л. Д. Україна — не Росія. Москва: Время, 2004. 560 с.

Сучасна російсько-українська війна має тривале історичне коріння. Щоправда, основні чинники російсько-української війни пов'язані з розпадом СРСР і подальшим відходом України від сучасних російських ідеологем. У філософському конструкті «русского мира» Україні відводиться особлива позиція. Суть в тому, що втрата України з-під російського впливу, зі структури ідеологем сучасної РФ може призвести до розпаду самої Росії. Так близько до свого краху РФ не стояла ніколи в історії. Тому війна РФ проти України була обґрунтована саме утриманням України не просто в орбіті соціокультурного простору, а й у територіальному підпорядкуванні. Якщо для України втрата Росії у філософському та ідеологічному аспектах абсолютно не становить будь-якої загрози (оскільки РФ не вписана у конструкт духовної України), то для Росії вихід України з конструкту Росії призведе до руйнації власне ідеології «тисячолітньої Російської держави» й багатьох інших російських міфологем. Як не дивно, але російська агресія дала могутній поштовх формуванню модерної української нації. Значна частина українського суспільства консолідувалася навколо спільного і досить зрозумілого ядра національних цінностей, соціальних і політичних установок, цивілізаційних і геополітичних переваг. Вияв національної самосвідомості сформував запит на нову якість державної політики щодо формування історичної пам'яті.

Наріжним завданням реконструкції історичної пам'яті має стати руйнування стереотипу неповноцінності української нації, вихованого не в одного покоління українців. Консолідуючим чинником повинна стати ідея тягlosti української державності (Антська держава, Велика Скіфія, Давня Русь, Литовско-Руська держава, Військо Запорізьке Гетьманщина, УНР, ЗУНР). Ключовим для розуміння історії України є козацький період, адже його «відлуння» ми можемо чітко простежити і в XIX, і в XX столітті, і в сьогоденні. «Козацький міф», відчутно вплинув на українську історію. Якщо ж говорити про ключові моменти козацької історії, то це, безумовно, повстання Богдана Хмельницького, боротьба за здобуття Гетьманщиною незалежності, трагічний період Руїни, винятково важлива доба правління Івана Мазепи, гайдамацький рух, зокрема Коліївщина, і, нарешті, втрата суверенітету й автономії Гетьманською Україною наприкінці XVIII століття¹⁸.

¹⁸ Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, в Росії та Білорусі. 3-тє вид., перекл. і випр. Київ: Критика, 2017. 456 с.

Контрпродуктивним з погляду національних інтересів є консервація у суспільній свідомості імперської візії історії України. Враховуючи те, що Україна чимало своєї енергії та пасіонарної сили інвестувала в історію Росії (і не тільки в її історію), то твердження, що в ту епоху Україна була колонією Москви і все створене тоді вихідцями з України було лише результатом імперської політики Петра або його наступників є проявом добровільного самоприниження України та українців. Нині важливо говорити про величезний, а, можливо, й визначальний внесок українців у розбудову Російської імперії, саме її заснування. Як аргумент наведемо цитату О. Забужко з праці «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій»: «Мусимо визнати “свій пай” у розбудові Російської імперії, оту саму трьохсотлітню “Маросейку” української історії, що її й донині “методологічно розгублена” російська історіографія бере за доказ “общерусского единства”, — не моральною девіацією, не загадковою похибкою розвитку, а наслідком таки питомого українського — ранньомодерного — “національного проекту” (“православної імперії” з “духовною столицею” в Києві), який не вдалося зреалізувати в його первісному вигляді, але, який при всій його “затратності” (бо під цивілізаційним оглядом він Україні обійшовся й справді не облічимо дорого!) “на довшу мету” беручи, тобто з точки зору вже незалежної України ХХІ століття, видається не таким уже й стовідсотково провальним...»¹⁹.

При цьому українці з надзвичайною потугою брали участь у багатьох державотворчих проектах не тільки у Російській імперії і Радянському Союзі, а й у Великому Князівстві Литовському, і в Речі Посполитій. Американський історик, провідний західний фахівець з історії Східної Європи Т. Снайдер правомірно стверджує, що маємо позначати Україну як великий центр не лише християнської історії і цивілізації, а й мусульманської та єврейської цивілізації. Давня Русь є першою великою задокументованою державою в цьому регіоні, є віссю Північ — Південь. Україна насправді втілює в дуже інтенсивній формі більшість основних тем з європейської історії та деякі з головних тем світової історії. Унаслідок географії всі теми європейської історії з'являються в українській історії, просто в цікавішій формі, як, наприклад, вікінги. Україна перебуває в абсолютному центрі багатьох найважливіших подій: Першої і Другої світових війн, сталінського

¹⁹ Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. 2-ге вид., випр. Київ: Факт, 2007. С. 359–360.

терору, Голокосту й розпаду Радянського Союзу та сучасних. Отже, Україна більше, ніж європейська країна. Усе, що відбувалося в Європі, відбувається в Україні, але драматичніше та інтенсивніше. На переконання Т. Снайдера, «Україна, безперечно, є і буде частиною великого європейського проекту»²⁰.

При реконструкції історичної пам'яті на особливу увагу заслуговують факти переривання української державності на українських землях. Від початку колонізації України було приєднано Київську митрополію до Московського патріархату, скасовано Гетьманщину, ліквідовано Запорізьку Січ, запроваджено кріпацтво, проводилась послідовна русифікація України. Наприкінці ХVІІІ століття переважна більшість території України (крім Галичини, Закарпаття, Буковини) стала колонією Російської імперії, після чого остання почала спроби асимілювати українців до «російського народу». Використовувалась концепція великого «російського народу», що включав росіян, українців та білорусів. Українська економіка поступово перебудовувалась на рейках колоніального типу, перетворюючись на сировинний придаток російської.

Найпоширенішими аспектами такої політики є проімперські інтерпретовані військові дії, насамперед ті, які мають характер масового героїзму й спільної боротьби російського, українського й інших народів проти зовнішніх ворогів. Особливо це стосується Другої світової війни як найбільш заідеологізованого та екзистенційного феномена. Цілковита героїзація й сакралізація Великої Вітчизняної війни, яка фіксується як центральний елемент моделі історичного минулого («опорна точка нашої великої історії», «героїчна» і «легендарна», «день, який нас звеличує», «вершина слави», «знання і пам'ять», які зумовлюють безсмертя і велич Росії, тощо), унеможлиблює репрезентацію гетеротопності минулого чи спробу його раціонального переосмислення. У російських і проросійських ЗМІ акцентується увага на перемозі у війні насамперед російського народу, натомість українці подаються як «зрадники», «бандерівці», «оунівці», «нацисти», «фашисти».

Щодо концепцій розуміння минулого у межах найбільших етнічних груп в Україні (росіян, поляків, євреїв, угорців, румунів та ін.), вони мають

²⁰ Снайдер Т. Народження сучасної України, або Які питання про Україну підняла російська агресія. Лекція#1 Тімоті Снайдера // Forbes. 2022. URL: <https://forbes.ua/svit/narodzhennya-suchasnoi-natsii-abo-yaki-pitannya-pro-ukrainu-pidnyala-rosiyska-agresiya-lektsiya1-timoti-snaydera-24092022-8558>

добре розвинені національні історіографії, які спираються на тривалу й стали наукову традицію. До того ж їхні національні історії не тільки домінують на історичній батьківщині цих народів, а й мали свого часу потужний вплив на розвиток української історичної свідомості. Важливою у цьому контексті є ситуація з пануючою протягом тривалого часу в Україні польською нацією. Становлення власне української національної історичної науки відбувалося, у тому числі й під знаком протистояння польським історичним концепціям. Однак, найбільший вплив на формування української історичної пам'яті та національної ідентичності мало перебування України в межах Російської імперії й Союзу РСР.

Інші імперські стереотипи мають більш локальний вимір (наприклад, образ Севастополя як міста «російської слави» чи Ізмаїла як осередку «непереможної російської зброї», культу Суворова, Румянцева, Кутузова як визволителів Причорномор'я тощо). Сьогодні імперська версія української історії має серйозну підтримку в Росії, де все виразніше простежується повернення масової суспільної свідомості до домінування «імперських, великодержавницьких цінностей», намагання зберегти «єдиний культурно-історичний простір Росії й України». Під гаслом «денацифікації та демілітаризації» прихована мета підкорити Україну задля відновлення імперської Росії. Перетворюючи свою державу на квазіімперське тоталітарне утворення, керівництво Росії не змогло збагнути суті й потенціалу національної ідеї сучасної демократичної української держави, солідарних зв'язків світового співтовариства, засад сучасного міжнародного права. Російсько-українська війна — це переоцінка цінностей, світогляду, культурних норм, це дотичність до історії через ясне бачення майбутнього і страждання (в сенсі переживання) існування в сучасному.

Українська етнічна історія наповнена фактами конструктивної взаємодії церкви і соціуму в етнічному самозбереженні й самозахисті, й водночас простежується руйнівна місія колоніальної церкви етнічної матриці. Русифікаторська функція московської православної церкви, на превеликий жаль, збереглася і в новітні часи політичного життя України. Настанови духовенства УПЦ (МП) спрямовані на розмивання національної ідентичності, пропагування ортодоксальної політичної доктрини східнослов'янської єдності (у чому відверто проглядається російський геополітичний акцент). Московський патріарх УПЦ виступає як політична структура з індеферентним ставленням до національних цінностей і конституційних

засад України як держави²¹. Водночас цілковито інші засадничі принципи римо-католицької церкви, як колись метропольної у часи польської колонізації України.

Українці тривалий жили в інформаційно-культурному та історичному просторі, який своїми маркерами закріплював колоніальний статус України, зумовлював процеси денацифікації, породжував комплекс меншовартості, неповноцінності, спрямовував їхню свідомість у «русский мир». Одним із аспектів реконструкції історичної пам'яті українців є здійснення на політично-практичному та знаково-символічному рівнях деколонізації та деколонізації, очищення топонімичного простору від найменувань (населених пунктів, вулиць, площ, станцій метро і т. ін.) російсько-імперського походження тощо.

Знаковими стали чотири законопроекти, ухвалені в 2015 р. Верховною Радою України²²: про засудження комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки; про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті (серед організацій зазначені також ОУН та УПА); про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років (запроваджується свято – День пам'яті та примирення 8 травня, 9 травня залишається Днем Перемоги); про доступ до архівів репресивних органів комуністичного режиму 1917–1991 років.

Відповідно до ухваленого пакету деколонізаційних законів до 2019 року було перейменовано 987 населених пунктів, 25 районів та 52 тисячі топонімів, демонтовано 2,5 тисячі комуністичних пам'ятників і пам'ятних знаків. Зазначені процеси посилилися з початком війни Росії проти України. При цьому недостатньо змінити назви вулиць, утилізувати пам'ятники чи пам'ятки. Деколонізація та «десоветизація», радикальна дерусифікація стосуються не тільки матеріально-практичної сторони, а й духовно-ментальних, світоглядних, символічних аспектів. У нинішній ситуації це є життєво необхідним для збереження аксіологічних та ідентифікаційних підстав єдності країни.

²¹ «Русский мир» Кирила не для України / Ред. кол.: А. Колодний, П. Павленко, О. Саган та ін. Київ : Українська асоціація релігієзнавців, 2014. 343 с.

²² Детальніше див.: Киридон А. М. Деколонізація в Україні: природа та сутнісні характеристики процесу // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць. Вип. 6 / Відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. С. 157–163.

Необхідно також пам'ятати, що радянська спадщина як ментальний феномен зумовлена значним досвідом насильства, всією історією колись єдиної країни. Щоб його змінити, необхідно змінити парадигму цього розвитку. Йдеться про зміну політичної культури. Адже «совок» був кульмінацією радянського національного месіанства, обраності. Радянський народ існував (у цьому сенсі українці й росіяни — справді колись єдиний радянський народ) і з 1930-х років, коли на звалище було відправлено ідеали революції й інтернаціоналізму, а їм на зміну прийшов агресивний радянський націоналізм, що видався за офіційний інтернаціоналізм на кшталт «дружби народів», і радянський імперіалізм в опереннях «інтернаціонального обов'язку».

Особливо інфіковані російськими міфами та символами Схід і Південь України. Монументи російської імператриці Катерини II, імперським воєначальникам Румянцеву, Потьомкіну, Суворову, Ушакову та іншим, названі на їхню честь вулиці, установи й населені пункти. І навіть фальшиві дати заснування Одеси та інших міст, прив'язані до приходу російських завойовників. Усе це створює враження, буцімто до росіян тут якщо й було життя, то якесь дике і примітивне, і всім досягненням цивілізації Південь зобов'язаний Росії та росіянам. Подібної імперської спадщини, яка досі деформує світосприйняття українців, не бракує і в інших регіонах.

Повернення українців до власної історії неминує має пролягти через усвідомлення Свого на протигагу Чужому, зокрема і в площині історичної пам'яті. Зміна назв вулиць у руслі модерної комеморативної практики по-перше, забезпечує зв'язок між поколіннями українців, а по-друге, дає змогу послідовно сформувати україноцентричну модель історичної пам'яті, очищену від імперської російської та, особливо, радянської історичної спадщини. Зважаючи на зміну соціально-політичних цінностей в Україні та специфіку їхньої екстраполяції у соціум у період транзитивного розвитку держави, історична пам'ять українців може розглядатися як подолання наявних політичних та ідеологічних суперечностей.

Українці все ще переживають період «постсоветизації» та «постколониалізму», що визначається протиборством двох тенденцій: тиску минулого і водночас його заперечення. У цьому сенсі державна політика пам'яті має бути зорієнтована на руйнацію тоталітарних установок та стереотипів, формування об'єднавчої системи цінностей. Цілеспрямована державна гуманітарна політика пам'яті має сприяти реінтеграції історичних

подій та їхніх репрезентації у нових культурних формах: монументах, меморіалах, ландшафтах, музеях, архівах, кінофільмах, різних жанрах усних історій та бібліографічних конструкціях²³.

Розглядаючи деколонізацію та дерусифікацію як систему заходів зі звільнення сфер суспільного життя від колоніального минулого, слід зауважити, що іноді раціональні аргументи не діють, жодні фактичні приклади з історії не переконують. Тому не слід нехтувати всіма можливими ідеологічними засобами з метою формування спільного українського життєсвіту. Виважена та продумана робота на цих теренах може стати важливим чинником деколонізації, національного відродження й консолідації, формування української ідентичності. З метою деколонізації історичної пам'яті й консолідації українців, досягнення справжньої єдності нації, слід серйозно поставитися до продуктивних можливостей ідеології. У процесі формування уявного соціального простору кожної національної групи важливу роль відіграє міфологізація національних героїв, сакралізація історичних подій. Звісно, що межа між позитивним впливом ідеології й зловживанням ідеологією не встановлена наперед, отже в її межах є безумовні підстави для маніпуляцій. Варто поширювати інформацію про Україну, де постане по-новому осмислене минуле, яке не буде ворожим для сучасників.

На сучасному етапі гострою в Україні є проблема соціального оптимізму. Специфіка української історичної пам'яті, та й взагалі українського соціуму, полягає в тому, що в ньому домінує соціальний песимізм. Він простежується в діапазоні, починаючи від історії військових поразок далекого минулого до негараздів в економіці, політиці сучасності. Як рефрен повторювалися й тиражувалися слова В. Винниченка щодо брому, без якого нібито не можна читати історію України (які, по суті, заганяють українців у комплекс причетності до ексклюзивних жажіть нашої історії). Українська історія не гірша і не краща, ніж в інших народів. «Кожній нації, — пише з цього приводу відома українська поетеса Ліна Костенко, — є за що посипати собі голову попелом. Тільки не треба тим попелом запорошувати очі

²³ Гурик М. Історична пам'ять народу у контексті актуальних завдань розбудови модерної української нації // Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації / Кер. авт. кол. О. М. Рудакевич. Тернопіль : Тернопільський національний економічний університет, 2015. С. 90–113; Масненко В. Історична пам'ять як чинник інтеграції сучасного українського суспільства // Громадянське суспільство як здійснення свободи. 2006. Вип. 3. С. 153–158.

наступних поколінь. Ніхто з нас, нині живучих, не може нести відповідальності за давні неспокутувані гріхи. Але кожен з нас зобов'язаний їх не повторити і не примножити»²⁴. Слід якомога швидше позбавлятися від тотального постколоніального синдрому.

Реконструкція історичної пам'яті українців вимагає й подолання усталених світових стереотипів щодо України як російської периферії. Тому актуальним є переформатування свідомості світової спільноти щодо України та українців, перегляд усталених на Заході стереотипних уявлень про нашу країну, її історію й культуру. Сьогодні ми є свідками завершення російської ідеологічної парадигми (яку РФ частково вдалося нав'язати й Заходу): у межах цієї парадигми Україні було відведено маргінальну роль культурної провінції «руського мира». Більше того, нинішній основний меседж офіційних кіл Росії: Україна має бути знищена як нація і держава, як основний ворог «російськості». Власне, саме війна у сприйнятті західного реципієнта оприявнила й увиразнила причинно-наслідкові механізми російського імперіалізму в його стосунках зі східноєвропейськими сусідами. Тим самим Росія гранично різко оприявнила факт неймовірної історичної ваги: усі лінії історичних протистоянь Росії з Європою пролягають культурними теренами України. Водночас Росія продемонструвала й своє антизахідництво.

Зазначимо, що раніше (хоча така ситуація на Заході зберігається частково й дотепер) не було інтелектуальної готовності шляхом застосування постколоніальної теорії легітимізувати дослідження політичної, соціо економічної та культурної спадщини російського колоніалізму та імперіалізму для таких країн, як Україна, Білорусь та Молдова. Як і відчутний брак розуміння того, що деякі категорії, запозичені з західноєвропейського досвіду, не можна автоматично застосовувати до цих реалій. Наприклад, в Україні існує «неформальний мультикультуралізм» та громадянський (а не етнічний) націоналізм (в історичному, а не пропагандистському розумінні), доказом якого є те, що за територіальну цілісність і свободу країни сьогодні борються етнічні українці й білоруси, євреї і татари, україномовні та російськомовні громадяни.

Російсько-українська війна змінила ставлення зарубіжних країн, європейців до України, стрімко зросла зацікавленість нею. Тому необхідний

²⁴ Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. Київ : Видавничий дім «KM Academia», 1999. С. 19.

системний підхід до презентації ролі України й самої концепції української культури в європейській історії. Донедавна російська пропаганда будь-яку лакуну в розумінні України в геополітичному, історичному чи культурному просторі швидко й ефективно наповнювала своїми інтерпретаційними наративами. Сама ця деномінація ніби містить припущення, що не можна зрозуміти регіон у цілому, і Україну зокрема, не беручи до уваги російську історію та політику. Однак часто така передумова зміцнює російськоцентричні геополітичні та геокультурні погляди, а отже, формує помилкову переконаність у тому, що такі країни, як Україна, Білорусь та Молдова не становлять собою самодостатніх реалій, які заслуговують на окремий незалежний аналіз. Саме постколоніальний підхід має побудувати нову систему координат для розуміння української державності, культури та ідентичності, делегітимізувати російськоцентричний наратив про Україну, її історію та культуру, а також сприяти консолідації знання європейських аспектів її інтелектуальної та культурної спадщини.

Як не прикро констатувати, але більшість академічних департаментів та науково-дослідних центрів на Заході, які є платформою для вивчення України, мають назву на кшталт «російські та східноєвропейські студії», які спрямовані на «настроювання» західної наукової оптики на користь неоімперських прагнень Кремля. Зазначимо й те, що й самим закордонним українознавчим студіям також належить пройти непростий процес ревізії й деколонізації, дерусифікації. Існуючи в межах русистики, вони вільно чи невільно фактично підтримували міфи й стереотипи щодо українців та України, агресивно нав'язувані «постсоветською» Росією²⁵.

Сьогодні надзвичайно важливим є поширення знання про Україну, просування українського культурного продукту та інституційні гарантії цього процесу. Попри всі наявні надскладні кризові обставини необхідно не тільки зберегти, а й розвивати публічні, культурні, наукові, освітні програми і проекти. Науковці, культурні та політичні діячі мають скористатися цим міжнародним запитом на глибше розуміння того, що собою являє Україна і чому впродовж стількох років вона залишалася в основному маловідомою соціополітичною реальністю та історичною і культурною спадщиною для пересічних громадян інших країн. Вважаємо, що Україна здатна

²⁵ Чадюк М. Чи змінить війна українські студії?-2. Науковці топових університетів — про те, як героїзм нашого народу підважує російський вплив і в академічній спільноті // День. 2022. 29 квітня. С. 10.

повернути й Європі автентичні смисли тих концептів і категорій, які стоять біля її витоків.

Отже, процес реконструкції історичної пам'яті українців складний і тривалий, бо це не просто механічне очищення від радянської символіки чи топонімики. Це глибокий, подекуди травматичний процес, який можна аналізувати з багатьох аспектів. Без деколонізації історичної пам'яті та свідомості ми і в XXI столітті не зможемо остаточно позбавитися від російської експансії. Значною мірою складні питання деколонізації історичної пам'яті вирішені завдяки, зокрема, Євромайдану, Угоді про асоціацію з ЄС та перспективами членства в НАТО, а також, як це не прикро констатувати, російсько-українській війні. Деколонізація історичної пам'яті — це не тільки і не стільки звільнення від минулого, скільки візія майбутнього. Україна повинна зробити все, щоб Європа прочитала, побачила і зрозуміла її історію.

1.3. КАТЕГОРІЯ «ПОВСЯКДЕННІСТЬ» В АКАДЕМІЧНОМУ ЗАСТОСУВАННІ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Одна з проблем у «науковій території» повсякденності — сама дефініція. Очевидно, як пише Пітер Берк, проблеми дефініції постають через те, що дослідники вступають на незнані раніше терени. Це та сфера, в яку, за визначенням Фернана Броделя, людство занурене більше ніж наполовину, «...та сторона життя, в яку ми буваємо втягнутими, навіть не усвідомлюючи, звичка чи навіть рутинна, це тисячі дій, що протікають і закінчуються наче самі по собі, виконання яких не вимагає нічиїх рішень та котрі відбуваються, щиро кажучи, майже не торкаючись нашої свідомості». Це сфера, в яку людина занурена «за умовчанням», яка почасти зумовлює її культурну заданість і наповненість, але як предмет самостійного дослідження була практично відсутня впритул до XX ст., в останній третині якого ввійшла у стадію апології і постала як проблема наукового дослідження, потребуючи історико-філософської емансипації.

Проблема визначення категорії «повсякденності» пояснюється зовні очевидними причинами:

- 1) простота, зрозумілість і звичність предмету;
- 2) надто загальний, не обмежений сталими рамками характер предмету.

Світ повсякденності не піддається чіткій формалізації і не має сталих інститутів і механізмів прояву. Та чи не головним чинником гальмування категоризації виявився стереотип негативних конотацій цього терміну, оскільки традиційно звичайний світ заздалегідь розглядався як «ерозія», «приниження», навіть «гріхопадіння» істинної людської реальності. Повсякденність розуміли як сферу рутинних, звичних, одноманітно повторюваних з дня у день малих дій і вчинків, зрозумілих і доступних, виконуваних майже автоматично, без спеціального напруження свідомості і рефлексії. Відтак (оскільки ця сторона життя суспільства протікає поза офіційними, громадськими й державними інститутами, не має публічного значення) вона не є вартісною, нею можна знехтувати як малою величиною, що істотно не спричиняється на дії соціальних інститутів і механізми їх суспільної взаємодії.

У рамках класичних підходів соціального пізнання (представлених, зокрема, марксизмом, фрейдизмом, структурним функціоналізмом)